

הפעיו

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
בתוכן: ע"י חיים תשס"ט

- על בעית ריסוק אברים בבית המטבחים / הרב ח. ש. פ. פראנק . 1
- המציצה בפה לאור הרטואה / ד"ר יעקב לוי 8
- למקרא שמכו / הרב קלמן כהנא 22
- הראוי, הרצוי והמחייב בפשוטו של מקרא / הרב י. קופרמן . . . 26
- מרן ר' יוסף קארו — אחרון המחברים בישראל / יעקב בראור . . 34
- „משנה תורה” לרמב"ם — סוף גאונות / הרב ש. ז. הבלין . . . 41
- דין קטנים בשמירת המצוות / הרב נתן אורטנר 60
- תגובות
- זוטות / משה ארנד 70
- הערות למאמר תוארים בס' עזרא ונחמיה / הרב מ. שטיין . . 73
- על ספרים ועל סופריהם
- ספר זכרון על רבי יצחק אייזיק הלוי 76

משנה תורה לרמב"ם - סוף גאונות

אינן לך דור בישראל — מכל אותם דורות שעמדו קרוב לשמונה מאות שנה — שבו לא טרחו ונתעסקו בספר הענקי של רבנו משה בן מימון זצ"ל: „משנה תורה“ כל משך התקופה שבין הרמב"ם לתקופתנו, לא פסקו החכמים מלשאת ולתת בדבריו, להקשות ולתרוץ, לסתור ולבנות, לחשוף מקורות להלכותיו ולגלות את שיטת רבנו בהלכה. וכמה שפירשוהו וביארוהו, תירצו קושיות שבו, ופירקו דברים תמוהים שבו¹, עדיין נשאר הספר כמות שהיה בצאתו מתחת ידי מחברו, ובכל דור ודור דנים בהם מחדש.

שלא כחיבורים אחרים — גורל חיבורו של הרמב"ם. חיבורים כגון ספר העיטור לר' יצחק ב"ר אבא מארי, ספר התרומות לר' שמואל הסרדי, ספר התרומה לר' ברוך ב"ר יצחק מגרמזא, ספר תורת הבית לרשב"א, שערי דורא לר' יצחק מדורא, תולדות אדם וחווה לר' ירוחם ב"ר משולם ורבים אחרים, כמעט שפסקו להשתמש בהם, לאחר הופעת ספר הטורים עם ביאורו של ר' יוסף קארו — ה„בית יוסף“. בעל ה„בית יוסף“ שיקע בחיבורו הגדול את רוב פסקיהם, ושוב לא הוצרכו ללמד ולהשתמש בהם ללימוד ולפסק. לא כן היה גורל ספרו ההלכתי הזה של הרמב"ם, שעד היום הזה עוסקים בו ולומדים ממנו, אף על פי שגם ממנו נטלו כבר ר' יעקב בן הרא"ש בספר הטורים ור' יוסף קארו ב„בית יוסף“ ובשולחן ערוך, את רוב בניגם. אופיו המיוחד של ספר זה, סדורו ובנינו הנפלאים (שאינם לפי סדר התלמוד) וחוסר ציוני המקורות להלכות שבו, — שימשו גירוי לכל המוחות החריפים והמעולים ללמדו ולבחנו, לחשוף ולראות כיצד השתמש האמן הגדול במקורות, כאבני בנין לחיבורו הנפלא².

מה היו מטרות רבנו בחברו חיבור זה?

אף על פי שהיו כבר שניסו לעמוד על מטרותיו ומגמותיו של הרמב"ם, מכל

1. רבים הם הספרים שנתחברו לפרש את ספרו של הרמב"ם. 341 מהם מנה כבר ר"י רובינשטיין בסוף הכרך החמישי של הרמב"ם מהדורת „עם חיי“ (שולזינגר, נ"י. תש"ז). מזמן הרשימה הנ"ל נוספו חיבורים רבים חוץ מהדיונים בדברי הרמב"ם ובפסקיו המשוקעים בכל רחבי הספרות התלמודית.

2. ראה מה שכתב הרמב"ם לר' פנחס ב"ר משולם הדיין מאלכסנדריה, בקובץ תשובות הרמב"ם (ליפסיה תר"י, להלו קתר"מ) תשו' ק"מ: „שחיבור זה לא יכיר יגיעתו [=יגיעתי] בו, אלא חכם גדול כמוך... אני נשבע שיש בו כמה פרקים, יהיו באותו הפרק, הלכות פסוקות מעשרה מקומות או יותר, מן התלמוד והירושלמי ומן הברייתות. כנראה שתיאור זה הוא צנוע! ראה לדוגמה פרק ששי מהלכות תלמוד תורה, הלכות לפחות מ"ט (!) מסכתות של תלמוד בבלי בלבד! לבד הלכות שמקורן בירושלמי ובברייתות. בדומה לזה הלכות מלכים הלכות מלמעלה מ"ט מסכתות שבש"ס בבלי, והלכות תלמוד תורה המקובצות מלמעלה מ"ט (!) מסכתות בבליות. ור' עוד שם בתשו' מ"ט: „שהרי קרבתי דברים מרוחקים, מפורשים ומפורדים בין הגבעות וההרים“. ור' ב„מקלט“ כך ה עמ' שני"ט. והשוה להלן הע' 20.

מקום דומה, שעדיין יש מקום לברר מטרות אלו מתוך התבוננות בדברי רבנו עצמו, ובטיב חיבורו.

השאלה הראשונה המתעוררת בדיון על מטרת החיבור, היא: מדוע לא ציין הרמב"ם את המקורות לפסקי הלכותיו? מדוע, „עוב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומנם“ כטענת הראב"ד³ וכתב את ספרו כ„מתנבא מפי הגבורה“ כטענת הרא"ש?⁴ ומדוע האמין הרמב"ם כי יחזרו בהם הלומדים מקבלתם וראיותיהם בשביל חיבורו של זה המחבר?⁵

אמנם, מאורע חמור אירע לרמב"ם. בשעה שבא אליו הדיין החסיד ושאל ממנו מקור להלכה מסוימת בהלכות רוצח [פ"ה ה"ב, מגמ' יבמות קכ, ב; וגיטין ע, ב], — נעלם מרבנו לפי שעה מקור אותה הלכה. מאורע זה גרם לו לרבנו שיתנחם על שלא ציין מקורות להלכות שבחיבורו, והוא גם מבטיח לחבר חיבור של ציוני הלכות שבמשנה תורה. **בכל זאת הוא מדגיש ואומר: „ויהיה זה הספר אחד לבדו, שאי אפשר לעשות [אותו] בגופו של חיבור“.**⁶ על אף ההכרח בציוני מקורות, אי אפשר לתתם בגוף החיבור!

לא יתכן איפוא, שנעלם מעיני רבנו הצורך בציוני מקורות. ולא יתכן גם שבשעה שחיבר את ספרו נעלם ממנו דבר זה; אלא ודאי היו לו נימוקים מכריעים לכך שלא ציין את המקורות.

מה היו אם כן נימוקים אלו?

לא גוכל לעמוד על נימוקים אלו, על ידי הבנת אופי חיבורו בלבד, מבלי לעמוד תחילה על מטרות החיבור בכלל.

כבר בזמנו של הרמב"ם ניתנו הערכות שונות לספר „משנה תורה“, היו כאלה שחשדו ברבנו, כאילו מתכוון הוא בחיבורו לדחוק את רגלי התלמוד מבית המדרש ובית הדין. במיוחד גרמו לכך פסקות מסוימות בהקדמותיו, שהרי כך כתב:

„... כללו של דבר כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדיון

מדיני ישראל אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה...“⁷

„... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה

שבכתב תחילה ואח"כ קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו

צריך לקרות ספר אחר ביניהם...“⁸

„... ובכלל שלא יצטרך עמו אחר התורה ספר אחר וזולתו לדעת ממנו דבר

שיצטרך בכל התורה בין מדאורייתא בין מדרבנן...“⁹

הד לטענות אלו אנו מוצאים בדבריו של ר' פנחס בר' משולם הדיין מאלכסנדריה, הכותב באגרתו לרמב"ם:

3. בהשגתו על הקדמת הרמב"ם לספר „משנה תורה“.

4. שו"ת הרא"ש כלל לא, ס (מובא להלן); הובא גם בשו"ת הריב"ש סי' מ"ד. וראה דברי המהרש"ל בהקדמתו לספרו „ים של שלמה“ לבק ורחליון.

5. ראב"ד שם.

6. אגרת לר' פנחס הדיין הג"ל, קתר"מ תש"ו ק"מ. ור' אודות ר' פנחס זה במאמרו של לוצקי „התקופה“ ל—לא עמ' 689—693.

7. הקדמה לספר „המשנה תורה“.

8. הקדמה לספר המצות. ור' גם מצוה קח, והלכ' קידוש החודש פ"ט ה"ט.

„ודברי חיבורך מאירים לעולם אך [=רק] למי שעסק בתלמוד וידע שם החכמים אשר עסקו, נשאו ונתנו בתלמוד ובגמרא, ולא להתעסק [=למי שיתעסק] בהם לבדם וישתכח שם התנאים האמוראים מן העולם. וכל שכן שלומדים ואינם יודעים מה לומדים וטועים באמרי החיבור ואינם יורדים לסוף דעתך, ומאי זה מקום המעיין גובע...“⁹

הרמב"ם משיב לו כמתנצל, ואומר:

„חס ושלום! לא אמרתי לא תתעסקו לא בגמרא ולא בהלכות הרב רבי יצחק [אלפסי] או זולתו...“

וכי אני ציויתי או עלתה על לבי שאשרוף כל הספרים שנעשו לפני, מפני חיבורי? והלא בפירושי אמרתי בתחילת חיבורי שלא חיברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד ולא יבין ממנו דרך האיסור והמותר...“¹⁰

אולם לא צדקו אלו שרצו להסיק מתוך דברים אלו¹¹, שטעות היתה בידי החוששים להשתלטות החיבור על החיבורים הקודמים לו ולהיותו סמכות בלעדית מרכזית לפסקי הלכות ולימוד תורה. — לעומת דברים אלו יש לראות מה כותב הרמב"ם לתלמידו האהוב והחביב עליו רבי יוסף בן יהודה¹², שבצע עצתו ללמוד את חיבורו ולהשוותו עם הלכות הרי"ף, הוא מוסיף גם דברים ביחס לתלמוד:

„...ועם זה תתמיד בלימוד החיבור בעל פה... אל תלמד אלא הלכות הרב ז"ל [הרי"ף] והקבל אותם לחיבור; וכשתמצאו מחלוקת (ביניהם), תדעו שעיון בתלמוד הוא הגורם לכך ותגלו את המקומות (שמהן גובעת המחלוקת)¹³. אך אם תכלה את הזמן בפירושים ובפירושי (הסוגיות) המסובכות שבגמרא ואותם הדברים אשר מיגיעתם פטרנו (את הבריות), הרי זה איבוד זמן ומיעוט תועלת. ומה שתחליט יהיה אשר יהיה, הודיעני, וה' ידריך מעלתו אל הדרך הטובה ביותר...“¹⁴

לאחרונה פורסמה ב„תרביץ“¹⁵ אגרת של אחד מבית מדרשו של רבי אברהם

9. ר' הע' 6. המוקף בסוגרים מרובעים כאן ולהלן בתוך טכסטים מצוטטים, הוא משלי.

10. ר' הע' 6.

11. רי"ל מימון במבואי למהדורת הרמב"ם צילום רומי קורם ר"מ; טשרנוביץ ב„מקלט“ כרך ה עמ' שמח זאילך, ועוד.

12. הידוע בשם ר' יוסף בן עקינן. תלמיד זה היה אהוב ביותר אצל רבו (ראה אגרת הרמב"ם אליו קתר"מ ח"ב, ל המתחילה: „אהבתי אשר נפלאה“), ועבורו חיבר את ספרו „מורה הנבוכים“. על ערכה וחשיבותה של אגרת זו, בה הוא כאילו משוחח עם תלמידו האהוב, ומגלה לו את מחשבותיו, ראה אצל ד"צ בנעט במבוא לאגרת ו במהדורת אגרות הרמב"ם, ירושלים תש"ו (להלן אגרות הרמב"ם). התשובה לר' פנחס, לעומת זה, נושאת אופי של תשובה למבקר ומוכיח.

13. ובהערות שם, מעיר בנעט: „אפשר לפרש גם כן: „נקודות המחלוקת“ נעקרונות שביסודו.“

14. אגרות הרמב"ם אגרת ו, פיסקה כב, על הסוגרים בחצאי עגול שבפיסקה זו ר' שם במבוא.

15. שנה כה (תשט"ז) חוברת ד' עמ' 413—428. פורסמה ותורגמה ע"י א"ש הלקין.

בן הרמב"ם. אגרת זו מכילה תשובה למערערים ומפקקים על ספר „משנה תורה” לרמב"ם. כנראה שאלו טענו שאין ללמוד את ספרו של הרמב"ם מבלי ללמוד תחילה את התלמוד (כטענת הרא"ש — ראה להלן). בעל האגרת משיב על דבריהם באגרת זו, ובתוך דבריו הוא מצטט גם מאגרות הרמב"ם, ביניהם כאלו שאינם ידועים לנו מלפני כן. מתוך הדברים שבאגרת זו אפשר לראות בצורה ברורה כיצד מעריך הרמב"ם את חיבורו, ואת יחסו של החיבור לתלמוד. מצוטטים שם בשם הרמב"ם, מתוך אגרת לר' יוסף הנ"ל, הדברים הבאים:

„עוד אמר לו [הרמב"ם לר' יוסף בן יהודה], בחליפת מכתבים אחרת וזה לשונו, אמר: הן גזרתי עליך שלא תתירשל עד שתשיג את החיבור בשלמותו, ותעשהו ספרך המובהק, ותורהו בכל מקום כדי שתראה תועלתו. כי המטרה המבוקשת בכל מה שנאסף בתלמוד ובולתו נכרתה ואבדה, וכונת החכמים היא ביטול הזמן בדיונים שבתלמוד, כאילו הכוונה והמטרה הן: היגיעה במחלוקת ולא עוד, ולא זאת התכלית הראשונה. אדרבה, לא באו הדיונים והמשא ומתן אלא במקרה. מפני שנפלו דברים דו-משמעיים שפירשם אחד פירוש-מה, ובא חברו ופירש היפוכו. וראה כל אחד מהם צורך לגלות דרך הסברו המסייע לו, כדי שיכריע פירוש. והכוונה העיקרית אינה אלא להכיר מה אדם חייב לעשות וממה עליו להזהר, וזה ברור לכמות. לפיכך הבלטתי אני את הכוונה העיקרית שהייתה קל לזכרה.”

בקטע גוסף שם, שתחילתו חסרה, — וכנראה הוא מוסר בו את טענות בעל דינו שאין ללמוד את הרמב"ם אלא לאחר ידיעת התלמוד ובעזרתו — הוא משיב ומסתייע שוב בציטוט מדברי הרמב"ם ומוכיח שניתן ללמוד את הרמב"ם ללא עזרת שום חיבור אחר כל שהו. וכך כתב שם:

„...מן הראיות המסייעות לבטל דעה זו ייקח דבר שאמרו המחבר הזה [הרמב"ם] באחד מחיבוריו¹⁶, ואני אשמיעהו לך בלשונו, אמר: אני סבור שאף אחד מן החכמים שחיברו ספרים, חיבר ספר בכל חכמה שהיא מתוך כוונה שלא יובן מה שנמצא בספרו עד שיוכן לו ביאור. אילו היתה זאת כוונת אחד מכותבי הספרים, היה מבטל את מטרת חיבור ספרו. שהרי אין המחבר מחבר את חיבורו כדי שיבין הוא עצמו מה שנמצא בתוך אותו חיבור, ולא חיבר מה שחיבר אלא כדי שיקנה בינה לזולתו; ואם לא יובן מה שחיבר אלא בעזרת חיבור אחר — הרי ביטל מטרת ספרו. עד כאן לשונו. הנה בדברים אלו הפיל כל מה שנאמר בענין זה.”

באותה אגרת-סגנונית על ספרו של הרמב"ם, מובא סיפור מעשה שהיה בבית מדרשו של ר' אברהם בן רבנו, ובו נמסרים דברים בשם הרמב"ם על אופי ומטרת חיבורו. כותב האגרת — עד ראייה ושמיעה לדברים — מספר:

„הנני מספר לך דבר ששמעתי אני וכל הנמצאים עמי בבית מדרשו שלרבונו

16. חיבור זה או חלק ממנו, נתפרסם ע"י שטיינשניידער ב-ZDMG כרך XLVIII (48) (1894) ושם עמ' 222 מובא קטע זה שלפנינו. ציין לזה פרופ' א. השל ב„תרכין” שם (ושם צוין בטעות כרך כח).

אברהם החסיד הקדוש זצ"ל, שאמר אותו בדרך תשובה לאחד התלמידים על עניין שבא בחיבור, ורצה [אותו תלמיד] שיפרשהו לו מן התלמוד, כיון שהיה בו ריח תורה, אמר לו ז"ל: כדבר הזה קרה לרבנו רוצה לומר אביו, עם אדם שבא מקאהיר לפסטאט לבית מדרשו שלרבנו משה זצ"ל, והיה אותו אדם סבור שהוא בעל תלמוד. וכשבא לבית המדרש נזדמן מאמר בחיבור ופירשו [הרמב"ם] לתלמידים לפי פשוטו והוראתו. ועל המאמר הזה יש משא ומתן בתלמוד. העיר אותו בעל תלמוד את רבנו על כך, ורצה שימסור מה שנאמר בקשר עם אותו מאמר. השיב לו ז"ל בלשון הזה: לו היתה מחשבתי שאפרש את החיבור בתלמוד [=ע"י תלמוד] לא כתבתי חיבור. בטלו איפוא דברי האומר שלא יקרא בחיבור עד שיפורש בתלמוד".

הרמב"ם צופה גם לעתיד, ובאגרת הנ"ל¹⁷ לתלמידו ר' יוסף בן יהודה, הוא מתאר לו בצבעים ברורים, כיצד לפי הערכתו יתקבל ויתפשט חיבורו. וכך הוא רואה את הדברים:

"...אך כל מה שתיארת לי בדבר אלה שאינם מקבלים אותו כראוי לו — הרי זה בימי בלבד. אולם לעתיד לבא, לכשתכלה הקנאה ותאווה השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו ולא יהיו קופצים על כל (ספר הלכה) מלבדו בלי ספק, פרט למי שמבקש עניין לענות בו כל ימיו, אף אם לא ישיג כל תכלית..."¹⁷

מכל זה עולה שהתכוון הרמב"ם לחבר חיבור שיוכלו ללמדו מבלי לדעת תחילה את התלמוד, הוא מתכוון גם שחיבורו יספיק ללימוד ולפסיקה במקום התלמוד¹⁸. הוא כותבו גם בשביל אלה שאינם יכולים לירד לעומק התלמוד, אם כי

17. אגרות הרמב"ם, אגרת ו פסקה ג'.
17. בעל האגרת" (הערה 15) כותב: „ומן הדברים האלה הנכונים והגלויים והברורים תקנה דעת שתבטל את דעותיך המוטעות ותתיר את ספקותיך ותביאך לידי בטחון שכל בני האומה עתידים להסכים פה אחר שיצטמצמו בחיבור הזה לבד ויוניחו כל חיבור אחר זולתו".

18. מן הראוי להעמיד כאן על סדר הזמנים בחיבוריו של הרמב"ם. כפי שהוא ציין סדר זה בהקדמה לפירוש המשנה (ברכות ד' וילנא עמ' נה, ד): „וכאשר הגיע הזמן אלינו, הלכנו על המנהג... וחיברתי פירוש בתלמוד סדרי: מועד נשים וגזיקין, לבד מארבע מסכתות אני חושב עתה בהם לחבר אותם ועוד לא מצאתי פנאי לדבר בהם. וחיברתי כמו כן פירוש חולין... ואחר כך ראיתי לחבר במשנה חיבור שיש צורך גדול אליו... והתועלת השנית הם הפסקים שאומר לך בפירוש כל הלכה על דעת מי נפסקה והלכה... והתועלת הרביעית שיהיה למזכרת למי שיקרא וידע, ויהיה כל מה שקרא, נצב נגד עיניו תמיד. ותהיה משנתו ותלמודו סדורה על פיו". הרי שתחילה חיבר פירוש „על המנהג", לפרש התלמוד, כדרך כל המחברים שקדמוהו. לאחר מכן, ניכח בצורך שיש בפירוש שימצא ויסכם את פירושי הגמרא על המשנה והוא מחבר את פירושו למשנה, בכונה להודיע גם את ההלכה במגמת פסק. לאחר שחיברו ושלם, הוא מוצא לפניו חיבור הכנה הנותן לו את האפשרות לגשת אל המלאכה הגדולה, ולחבר את ספרו „משנה תורה". ולעומת פירושו למשנה שהוא תמצית דברי הגמרא בלבד, הרי ספרו „משנה תורה" כולל כבר את כל חלקי תורה שבעל פה. אמנם השקפה זו צריכה עיון. לאור אי הוודאות שיש בסדר חיבורי הרמב"ם.

מי שאינו בקי בש"ס לא ידע מאיזה מקום המעיין גובע¹⁹, ועל אף שקשה יהיה להגיע אל המקור ממנו לוקחה הלכה זו או אחרת. הרי שאין להבין כי חיבור זה הוא כעין התיבורים של הגאונים והחכמים שקדמוהו — חיבור לפרש הגמרא ולבאר הדברים הקשים שבה. אלא חיבור זה — חיבור עומד בזכות עצמו, ואין הוא נסמך אלא לתורה שבכתב בלבד. ומהווה המשך ישיר לתורת משה, בלא צורך להזדקק לספר אחר ביניהם²⁰.

ואמנם אנו מוצאים, כי אכן היו כאלה שלמדו והורו מתוך חיבור הרמב"ם בלבד, ללא ידיעה בתלמוד, ועליהם מתרעם הרא"ש בחריפות²¹:

„וכל המורים הוראות מתוך דברי הר"מ ז"ל ואינם בקיאים בתלמוד, לדעת מהיכן הוציא דבריו, טועים להתיר את האסור ולאסור את המותר. כי לא עשה כשאר מחברים שכתבו ראיות לדבריהם והראו על המקום שנמצאים דבריהם בתלמוד, ומתוך זה אדם יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה, בלא טעם ובלא ראיה, וכל הקורא בהם סבור שמבין דבריו, ואינו כן, שאם אינו בקי בתלמוד אינו מבין דבר לאשורו ולאמיתו... וכן שמעתי מפי אדם גדול בברצלונה²² שהיה בקי בתלמוד סדרי, ואמר: תמינהי על בני אדם שלא למדו תלמוד וקורין בספרי

קיימים פקפוקים אם פירושו למשנה מאוחר לפירושו לתלמוד או לאו. ר' עכשו במבוא לחידושי הרמב"ם לתלמוד (ירושלים תשכ"ג) לרמ"ל זק"ש. וראה שרופ' ש. ליברמן בהלכות ירושלמי (נ"י תש"ח) עמ' יב, הקובע כי הפירושים לתלמוד קדמו לפירוש המשנה.

19. קתר"מ סי' ק"מ.

20. ראה גם מה שכתב רבנו המאירי בבית הבחירה לנדרים (ליורנו תקנייה, ועכשו גם בראש בית הבחירה לברכות עמ' כה—כו) עמ' 6: „...לפניו לא היה כן מחיבורי הגאונים והרבנים — חיבור מסודר כל הענינים בחכמת התלמוד, איש על דגלו בסוד מתוקן ושלם — כמותו, ואחריו לא יהיה כן, עד שכמעט היתה הכוונה שלא יצטרך עם ספריו ספר מספרי התלמוד או מחיבורי קדמונים כמו שגילה הרב ז"ל בפתיחת ספריו... אבל לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד בשום פנים, אבל הסכימה דעת הכל להעלותם על ראש משנתם, ולהיותם סוד ועמוד, וכל שאר החיבורים כענפים אליהם, ולא סוף דבר חכמי הדורות השלמים, שגם התלמידים בזאת הכוונה, וגם ההמון עם מיעוט גירסתם לא תתקור דעתם בשום ענין יחס לבנם לדעתו עד יראוהו במקום שרשו עם דרכי החקירה בו ואופני החיפוש... וזאת היא השיטה אשר תפשו בפירושי התלמוד אשר לנו, לבאר הסוגיא בשלימות... ולהאריך בה באריכות כל מה שנאמר בה ולברור אחר כך דרך פסק... וכאשר רצה התלמיד לאחוז זאת השיטה... לא מצא לפניו חיבור מורה פסק כל הדברים... על סדר הגמרא... ואעפ"י שכבר יספיקו ספרי הרב ע"ה לידיעת כל הדברים כמו שהקדמנו, התרשל מזה בהיות להם לטורח הצטרכם לחפש במסכתא אחת או גם בשמועה אחת לפעמים ספר אחר ספר" (ר' שם את כל אריכות דבריו המאלפים מאד, והשוה הערה 2). וראה עוד בנושא זה בסוף מאמרנו (ביחוד הערה 63), וכן ראה נספח א' להלן.

21. ראה הערה 4.

22. יש שביקשו לשער כי הכוונה לרשב"א שהיה דר בברצלונה. רח"מ ב.אור החיים" מס. 1122 עמ' 542, ורי"ז כהנא ב.סיני" כרך לו עמ' שצ"ה הע' 9. מס' משפטי שמואל שביקש רי"ז כהנא להוכיח כדבריו, אין כל הוכחה, ששם גם נאמר רק:

הר"מ ז"ל ומורים ודנים מתוך דבריו וסוברים שיבינו בהם, כי אני מכיר בעצמי, כי בתלתא סדרי שלמדתי אני מבין כשאני קורא בספריו, אבל כשאני קורא בספרו בהלכות קדשים וזרעים איני מבין בהם כלום. וידעתי שכך הוא להם בכל ספריו".

ואכן, לאמיתו של דבר לא דחה ספר „משנה תורה“ את למוד התלמוד, אדרבה הוא היה למדרבן ולממריץ, להתעסק דווקא בחתירה למקורות הרמב"ם ולא להסתפק בלימוד חיבורו בלבד. אין לך ספר שהביא כל כך להתפשטות לימוד התלמוד כספר זה ואין לך דור שכל כך עסק בלימוד התלמוד²³, ויצר ספרות הלכה רחבה וענפה, כדור הזה שלאחר הרמב"ם.

אבל כל זה קרה בהשפעת חכמי הדור ההוא ועל ידי השגותיהם, מחלוקותם והתנגדותם לדברי הרמב"ם. דבר ברור הוא, כי לא זו היתה ההתפתחות, לה התכוון הרמב"ם בחברו את ספרו.

היטב ידע והכיר הרמב"ם את אופי ספרו הזה, וכנראה בטוח היה כי יתקבל ויתפשט במהירות ויתפוס מקום מרכזי ביותר וכי לרוב העם ואף לגדולי תורה עתיד ספר זה לבא במקום התלמוד. עם כל זאת לא ראינו את הרמב"ם משתדל למנוע אפשרות כזו²⁴ ואפשר שזה מתאים לתכניתו.

„הרב הברצלוני“. לעומת זאת דעת א"ח פריימן בספר השנתי פרנקפורט XII עמ' 251 הע' 9, שאין הכוונה לרשב"א, וכדבריו נראה, כי לא יתכן שלא ידע הרשב"א מאומה בהלכות זרעים וקדשים! (ומה שאמרו בגמרא בבא מציעא קיד, ע"ב, אינו ענין לכאן). אגב יש להעיר כי הרשב"א היה בקי בספרי הרמב"ם, ר' במגיד משנה ריש ספר זמנים ד"ה אמר הכותב מהפלגת. ראה עוד שו"ת נחלה ליהושע סי' טז.

23. ר' מ"ש ר' משה מקוצי בהקדמה לספר מצות גדול: „ורבים נתאמצו בתורה ע"י ספריו שפשטו בארץ אדום וארץ ישמעאל“.

24. ר' למעלה בקטע מאגרת לר' יוסף בן יהודה המתחיל: מן הראיות בעיה זו, — של ספרים הגורמים להתמעטות העסק בתלמוד, והתופסים במדה מסוימת את מקומו של התלמוד — היתה קיימת זמן רב לפני הרמב"ם. אנו מוצאים כבר את הבעיה לגבי ספרי הקיצורים והפסקים שנתחברו ע"י הגאונים שלאחר התלמוד. גם ספרים אלו גרמו כנראה להזנחת העסק בתלמוד, והגאונים עצמם מתריעים על כך. רב פלטי גאון פומבדיתא (ד"א תר"ב — תרי"ח), נשאל: „איזה עדיף ומשובח, לעסוק בתלמוד או בהלכות קטועות? והגורם לשאלה: „ולא שאלנו דבר זה, אלא שרוב העם מסין אחר הלכות קטועות, ואומרים: מה לנו לקושיות התלמוד? ותשובת הגאון: „לא יפה הם עושים, ואסור לעשות כן, שהם ממעטין בתורה, וכתוב: יגדיל תורה ויאדיר. ולא עוד אלא שגורמין לתלמוד תורה שישתכח ח"ו מישראל, ולא נתקנו הלכות קטועות לשון בהם, אלא מי שלמד תלמוד כולו ועוסק בו, אם מסתפק לו דבר ואינו יודע לפשטו, מעיין בהם“ (תשובות הגאונים חמדה גנוזה ירושלים תרכ"ב סי' קי"י, עמ' יט, = תשובת הגאונים אסף ירושלים תרפ"ט, אשכול ח"ב עמ' 50).

כיוצא בזה משער פרוש' ש. אסף ב„תקופת הגאונים וספרותה“ (ירושלים תשט"ו) עמ' קפ"ט, כי ספר הירושות לרב סעדיה גאון, ו„סדורו“ — הדומים לספרו של הרמב"ם ולא הוזכרו בהם מאמרי תלמוד ולא שמות חכמי התלמוד — עוררו התנגדות

ב.

לשם הבנת המטרה, לשמה חיבר הרמב"ם את חיבורו בצורה זו דוקא, יש לראות את מעמדה של התקופה בה חי הרמב"ם וכיצד הוא מעריך אותה. אז נדע לאיזו מטרה נועד ספר זה.

נראה כי הרמב"ם ראה את עצמו כחותם תקופת הגאונים. לדעתו מהווה פרק הזמן שבין רב אשי ורבינא שהם „סוף הוראה“, לבין זמנו, תקופה אחת. בהקדמתו ל„משנה תורה“ הוא גותן ביטוי ברור להערכתו את תקופת הגאונים. הוא אומר שם כי רק לדינים, הלכות, תקנות ומנהגות שבגמרא יש תוקף מחייב לכל ישראל, שכן הסכימו להם כל ישראל, ואלו שקבעום היו כל חכמי ישראל או רובם, ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה, דור אחר דור עד משה רבינו ע"ה. מה שאין כן „כל אותם החכמים שעמדו אחר חיבור הגמרא“²⁵ [צ"ל: התלמוד] ובנו בו ויצא להם שם בחכמתם, הם הנקראים גאונים. גזרותיהם ותקנותיהם, פסקי דיניהם והלכותיהם, לא פשטו בכל ישראל, ואין כופין לשום אנשי מדינה מסוימת לנהוג כאנשי מדינה אחרת, ורשאים העומדים אחריהם לחלוק עליהם — „וכן אם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו, שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון בין אחרון“²⁶.

דוגמת ההתנגדות לס' משנה תורה. ומשום כך — משער אסף — בחיבוריו האחרים (השטרות, הפקדון ועוד) הלך בדרך אחרת.

לעומת זאת ר' בשות' הר"י מיגאש (דפוס ראשון) סי' קי"ד שנשאל על אדם „שלא קרא מעולם הלכה עם רב, ואינו יודע דרך הלכה ולא פירושה ולא קריאתה, אלא שהוא ראה הרבה מתשובות הגאונים ז"ל אם יוכל להורות?“ והוא משיב: „השאינו הזה ראוי יותר להתיר לו להורות... ומי שמורה מתשובת הגאונים וסומך עליהם, ואע"פ שאינו יכול להבין בתלמוד, הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו...“

25. השוה הל' מלוה ולוה פ"ב ה"ב.

26. הקדמה ל„משנה תורה“. יש להעיר כי אין בדעתנו להראות על הבדלי תקופות מבחינה היסטורית ערטילאית, אלא בעיקר כפי שהחלוקה מוצאת לה ביטוי בהלכה. בהלכה אנו רואים כי חכמי תקופה מאוחרת אינם חולקים על חכמי תקופה קדומה יותר, כך אין אמוראים חולקים על תנאים, ואין גאונים חולקים על חכמי התלמוד. משום כך יש משקל רב לקביעת הרמב"ם שהוא עדיין רשאי לחלוק על הגאונים והחכמים שמן התלמוד ואילך. בדיעה זו גם: ר' זרחיה הלוי בבעל המאור סנהדרין פרק ד' (ד' וילנא דף יב), הרא"ש שם סי' ו' ובתשובותיו כלל נה' והר"ן שם. כנגד זה יש שפסקו כי „אין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראית דעתנו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון, אם לא בקושיא מפורסמת, וזה דבר שלא נמצא“. כך סברו אהרן מחכמי הדורות שלפנינו המובא בבעל המאור שם, ראב"ד מובא ברא"ש שם, מאירי שם, תשב"ץ ח"ג סי' מה' ור' עוד בתשו' ר' שירא גאון בראש תשו' הגאונים חמדה גנוזה, „וחכמתם ופולפולם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה, ואע"פ שאומרים הכי הוא ואין מביאין ראיה באיזה מקום הוא אין לחוש על דבר קטון וגדול, וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו. אמנם יצאו עוררין על תשו' זו לאמר מזויפת היא, ראה א"א הרכבי בראש תשו' הגאונים שהו"ל, ברלין תרמ"ו, והדבר צריך הכרע, עכ"פ תשובה זו היתה ידועה כבר בראשית המאה ה"ט"ז (למספרם) והובאה בתשו' מהר"ם אלשקר (סי' סח' ונג'), כפי שציין כבר החיד"א

אצל הרמב"ם קיימת תקופה של חכמי הגמרא אחד, ותקופה של חכמים שאחר התלמוד אחד, והוא מבחין ביניהם לגבי קביעת הלכה וסמכותם. בתקופה זו שלאחר התלמוד, הוא כולל בחטיבה אחת את כל חכמי ישראל שעד לזמנו. אחר שהוא מתאר את פעולותיהם של „כל אלו הגאונים שעמדו בארץ ישראל ובארץ שנער ובספרד ובצרפת" שלמדו דרך התלמוד, הוציאו לאור תעלומותיו, ביארו ענייניו והיו משיבים לכל ישראל כפי חכמתם — הוא אומר: „... וזו היא מלאכת ד' שעשו בה כל גאוני ישראל מיום שתוצרה הגמרא ועד זמן זה שהיא שנה שמינית אחר מאה ואלף לחרבן הבית, והיא שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלושים ושמע לבריאת עולם" ²⁷.

בלי שניכנס כאן לברר מתי נתקבל התואר „גאון" לראש ישיבה (סורא או סומבדייתא), ומתי הפך השימוש בתואר זה, כתואר לכל למדן וגדול בתורה ²⁷, אנו רואים שהרמב"ם אינו מבדיל וקורא לכל החכמים שהיו עד לתקופתו בתואר „גאונים" ²⁸ (אף כי, בזמנו יש עוד בבגדד ראש ישיבה, המחזיק בתואר „גאון" — „ראש ישיבת גאון יעקב", והוא — רבי שמואל בן עלי ²⁹, בר פלוגתיה הידוע של הרמב"ם. ואף הרמב"ם בתשובותיו קורא לו: הגאון הגדול ש"צ [=שמרו צורו]).

בשם הגדולים ערך גאונים יר' בתקופת הגאונים וספרותה עמ' סא, ורי"ל מימון בס' היובל לכ"מ לוי.

עוד יש להעיר כי בעיקר הדיון דעת הרמב"ם שאמוראים רשאים לחלוק על תנאים, שכן כתב בהל' ממרים פ"ב ה"א: ב"ד גדול שדרשו באחת מן המדות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך ודנו דין, ועמד אחריהם ב"ד אחר ונראה לו טעם אחר לסתור אותו הרי זה סותר ודן כפי מה שיראה בעיניו, ושאל שם בעל כסף משנה אי"כ מדוע אין אמוראים חולקים על תנאים, והשיב: „שמיום חתימת המשנה קיימו וקבלו שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים וכן עשו גם בחתימת הגמ' שמיום שנחתמה לא ניתן רשות לשום אחד לחלוק עליה".

27. שם. ויש גורסים אתתקלול. ועדיין לא הצליחו לקבוע את זמן חיבורו והשלמתו של ספר „משנה תורה", בדיוק. ומגירת כתבי יד נראה שמספר זה לבריאה. הוא תוספת מאוחרת. ראה בשו"י נוסחאות ברמב"ם ספר המדע הוצאת מוסד הרב קוק (ירושלים תשכ"ד), ועין בהע' שם. (אגב, למרות העבודה הגדולה והרבה שהושקעה במהדורה זו — שו"י הנוסחאות שבה לוקים באידיוקים רבים. השווה למשל את העמוד המצולם (פסקמילת) מן כ"י ששון 1043, המסומן שם באות כד; המקביל להלכ' תשובה, בפנים מן עמ' שלד שורה 44 עד עמ' שלח שורה 45. בעמ' זה בלבד יש כ"ס 30 (!) אידיוקים בהשחאת הנוסח).

27. אודות התואר „גאון", שאיבד את משמעותו. כתב כבר ר' דוד נ' זמרא (סוף המאה הטי'): אבל בדרך כלל אומר לך שאין דרכנו לקרוא גאון אלא לאותם שהיו אחי רבנן מבוראי קודם הריא"ף ז"ל. ושמעתי אמרים שתנאי הגאון היה שיהיה יודע שיתא סדרי על פה גמ' ומשניות. אבל מה נעשה לדורות אחרונים שכבר נהגו (שורית הרדב"ן, ח"ד אלף קעט, למקום זה העירני רא"ש ריוזנטל).

28. גם כל המעצין בתשובותיו יוחזק בכך. וראה עוד על נושא זה, יחס הרמב"ם לגאונים, לתוארים בכלל, ויחס תואר גאון אליו בפי חכמים, להלן נספח ב'.

29. ר' עליו בתקופת הגאונים וספרותה עמ' קכז' — קכט'. כמו כן היה בזמן הרמב"ם נושא תואר „גאון" בארץ ישראל. ר' תש' הרמב"ם (פריימן) סי' קא': „...לזה השר הנכבד ר' צדוק הצדיק ש"צ [שמרו צורו] להזכיר שמו ושם אבותיו נ"ע ...ומזכירין אותו בכל כינויי שריצה ושם אבותיו הקדושים צ"ל ואומרים בן פלוני הגאון ראש ישיבת ארץ הצבי" (יש ששיערו כי הוא ה"שר וגדול מיישר כל עקוב, צדוק הצדיק

הרי עמדנו על הערכת הרמב"ם את מה שאנו מכנים תקופת הגאונים, ולדידו זוהי עדיין תקופתו.³⁰ לכן הוא מצא את עצמו ראוי לחלוק על כל החכמים שהיו לפניו, מאז חוברה הגמרא. אין הוא נרתע אפילו מלחלוק על כל הגאונים יחד. כמו בהלכות ברכות פרק שמיני הלכה ה': „כל הגאונים אומרים: שמברכין עליו בורא פרי האדמה... ומקצתן אומרים: בורא פרי העץ...”³⁰ ואני אומר: שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל” (ועוד רבים כאלה בחיבורו, ראה למטה בהערות).³¹ ובתשובה מסכם הרמב"ם את יחסו זה לדברי הגאונים, וכך הוא אומר: „ובכלל אומר כי כל מאמר שימצא לאחד מן הגאונים ז"ל המפורסמים בהוראה ולא נמצא עליהם ראייה ברורה לא נדחה אותם ולא נטעה אומרים, אבל נאמר: אפשר שיש לו ראייה. ואין ראוי לנו שנסמוך על אותו מאמר ולא נעשה בו עד שיתבאר לנו סיבתו. וזה עיקר גם כן ביארהו לנו ז"ל [ב"ב קל"ב] באמרם: „לא מקרע תקרעוניה ולא מגמר תגמרו מיניה”³².

ראש ישיבת גאון יעקב, אבותיו היו ראשי הישיבות שמצא ר' יהודה אחריו בצפת. תחמוני ת"א תשי"ב שער מז עמ' 350).
כן היה אז במצרים ר' יהודה הנשיא נשיא גליות כל ישראל בן יאשיהו הנשיא, החותם ומאשר פסק דינו של הרמב"ם, תש' הרמב"ם ס"י קצח. וכן היו במצרים ר' נתנאל ורב שר שלום שנשאו תואר גאון.

30. קביעה זו של הרמב"ם על תקופת הגאונים (לעומת דעת ר' אברהם בן דאוד בספר הקבלה כי רב האי הוא: „סוף גאונים”), מתאשרת עכשיו לאור גילויי הגניזה הקהירית בה נמצא חומר רב הזורע אור על תקופת הגאונים. ממנה למדנו כי עוד היתה קיימת ישיבה בבגדד, והיו נושאי תואר גאון, עוד זמן רב אחר רב האי גאון — עד זמן הרמב"ם, ר' בספרו של פוננסקי על גאוני בבל (וביחוד עמ' 104—105).
ור' מ"ש מאן ב„הצפה לחכמי ישראל” (כודפסעטס תרפ"ב) עמ' 106: „ובכלל טעות היא לדבר אודות סופה של תקופת הגאונים עם מות רב האי גאון... יותר קרוב לאמת הוא להמשיך קיומה של הגאונות בבגדד וגם של משרת ראש גלות עד המהצות הראשונה של המאה השתים עשרה” אכן ברור שלאחר רב האי גאון חלה ירידה גדולה במעמד הגאונות, אך אי אפשר לומר שבטלה לחלוטין. כמו כן אפשר לראות את המשך הגאונות (התוכן, לא התואר!) בגאוני המערב.

30. ומכאן אולי ראוי שכולם הוא רובם — וכמו שפי' הריב"ר בקשר לכל חכמי ישראל שיסמוכו ולא כמו הרלב"ח שדרש דוקא כל — (הערת הרב ק. כהנא).

31. הלכות אישות פ"ו ה"ד, פ"א ה"ג, פ"ב ה"ח; הלכות שלוחין ושותפין פ"ג ה"ו וה"א; ה"ל מאכלות אסורות פ"א ה"ח ור' בקשר לזה תש' הרמב"ם לחכמי לוניל, ששאלו: „...קבלנו מן הגאונים כולם ז"ל והרב אלפסי”. ובתשובתו: „וראי שכך אמרו הגאונים ז"ל כמו שקבלתם אבל אין הדברים נראים כך” (תש' הרמב"ם ס"י צ"ג); ה"ל מלוה ולוה פ"ד ה"ג, פ"ו ה"ח: הורו מקצת גאונים... ולא ירדו לעומק הדבר”; ה"ל עדות פ"ח ה"ד, ור' בראב"ד וכו"מ שם.

על יחס הרמב"ם לתקנות הגאונים ר' א' קרלין ב„דברי ספר” ת"א תשי"ב עמ' 112. ור' מאמרו של א' שחרץ במאסף המדעי על הרמב"ם (ליפסאי 1908) ח"א עמ' 332—470, המונה ומפרט את המקומות בהם מזכיר הרמב"ם את הגאונים (כ"ז), (תרגום עברי של מאמר זה ב„סורא” ד' עמ' 156—191 ע"י מ. חבצלת) אך תהא זו טעות להבין כי רק במקומות שהרמב"ם מזכיר את הגאונים מתייחס הרמב"ם לפסקי הגאונים. ברור שפסקי הגאונים משוקעים בספרו של הרמב"ם בכל הקפו, אלא שלא הוכיחם במפורש רק על תקנות והלכות שיש בהם חשיבות מיוחדת או שחולק עליהם. ור' מאמרו של אסף ב„סיני” כרך ב (תרצ"ח) עמ' תקכ"ב—תקכ"ו.

מתוך הערכה זו, ומתוך השוואת המצב הרוחני והחמרי של ישראל בתקופתו, למצב שהיה קיים בזמן חתימת המשנה על ידי רבי וסיעתו, שלדעתו של רבנו היה הוא הגורם לחיבור המשנה, מגיע אף רבנו להכרה בצורך הדחוף שיש בספר כולל לתורה שבעל פה כולה. והוא, "מקנא קנאת ד' א-להי ישראל, בראותו לפניו אומה שאין לה ספר כולל לאמיתו של דבר, ואין לה דעות אמיתיות ומדויקות"³³. וכך מתאר הרמב"ם את תקופתו לעומת תיאורו את תקופת רבנו הקדוש:

„ולמה עשה רבנו הקדוש כך ולא הניח את הדבר כמות שהיה? לפי שראה שתלמידים מתמעטים והולכים והצרות מתחדשות ובאות ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת וישראל מתגלגלים והולכים לקצוות, חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח“.

„והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים... וחיבר מהכל ספר המשנה...“³⁵.

„ובזמן הזה תקפו הצרות³⁴ ודחקה השעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוננו נסתרה. לפיכך אותם הפי-רושים, ההלכות והתשובות שחברו הגאונים וראו שהם דברים מבוארים נתקשו בימינו ואין מבין עניניהם אלא מעט במספר, ואין צריך לומר הגמרא עצמה הבבליה והירושלמית... שהם צריכים דעת רתבה ונפש חכמה וזמן ארוך... ומפני זה נערכי חצני אני משה בן מימון הספרדי... עד שתהא תורה שבע"פ כולה סדורה בפי כל בלא קושיא ולא פירוק... ויהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה...“³⁵.

אנשי כנסת הגדולה בתקופתם ראו צורך לחתום את ספרי הקודש ויחד עם זה גזרו לגנוז את כל מה שלא נכלל בכתבי הקודש (כל הנובאות שלא הוצרכו לדורות, ראה מגילה יד, א. ויל"ש שמואל רמז א), ומזה האיסור לקרוא בספרים החיצוניים, היינו ספרים שנשארו בחוץ בעת חתימת ספרי הקודש. כך מבואר בירושלמי סנהדרין פרק חלק³⁶, שהספרים שנאסרו הם רק כבן סירא ובן לענא, אבל ספרי הומירוס היווני ודומיהם לא היו בכלל איסור זה. שהרי האיסור היה רק לגבי אותם ספרים שעלולין לכללן ולחברם אל ספרי הקודש, מה שאין כן בספרים שלגביהם

32. תש' הרמב"ם (פריימן) השלמה לסי' ס"ט עמ' 364. וסי' ג' עמ' 3, ובכ"י אוקספורד 2359 (מובא בהערות פריימן שם) הנוסח: „ואם הגאונים כתבו דברים אחרים מה איכפת לן, מהנראה מהתלמוד הוא כך ואין צריך לפסוק כסברתם דוקא“.

33. אגרות הרמב"ם אגרת ו' פיסקה ג. בתרגום ישן (ויניציאה ד"ש) הנוסח: „וראיתי האומה בלא ספר מתוקק, שלא יהיה בו לבד עיון אמיתי בלי מחלוקת ולא שיבושים“. אם כי לפני אגרת זו נכתב שתורגמה ע"י ר' שמואל ו' תיכון קיים ספק אם כתובת זו מתייחסת לאגרת זו או לקודמתה השלושה לר"ש ו' תיכון. ר' ד"צ בנעט במבוא שם עמ' 47 ובהע' 2.

34. בן תמרת בצפון אפריקה ודרום ספרד; גזירות השמר בתימן; ומסעי הצלב באירופה. הקדמה למשנה תורה“.

36. וז"ל הירושלמי שם פ"י, א—כה, א: „ר' עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצוניים כגון ספרי בן סירא ובן לענא (יש שנו"ס בכתבי שם זה, ר' פרוץ' ש. ליברמן בס' הנז' להלן) אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מכאן ואילך הקורא בהן כקורא באגרת. מאי טעמא? „ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגיעת בשר“ [קהלת יב, יב] להגיון ניתנו, ליגיעה לא ניתנו“.

אין חשש כזה³⁷. כך גם ראה רבי וסיעתו הקדושים את ההכרח לחתום את התקופה שמן אנשי כנסת הגדולה עד אליהם ועשו זאת על ידי חיבור ספר המשנה, ושוב מה שלא נכלל במשנה נותר כמשנה חיצונית, והם הברייתות³⁸.

כשהגיעה התקופה לזמן רב אשי ורבינא שהיו „סוף הוראה“, נוצר שוב מצב שהצריך חיבור ספר הכולל כל מה שיש מתורה בעל פה, ואז חובר התלמוד הבבלי, שחתם את כל הספרות עד אליו. כל מה שלא נכלל בתלמוד הוגדר כספרים חיצוניים³⁹.

בדומה לזה ביקש רבנו משה בן מימון לחתום את התקופה שהגיעה אליו, על ידי חיבור ספרו „משנה תורה“⁴⁰. ותכליתו של חיבור זה — שיתפשט ויתקבל בקרב כל ישראל, ויסכימו עליו כל החכמים, וייהפך לספר כולל ופוסק בלעדי לכל התורה שבעל פה. וברור שלשם כך חייב הוא לכלול את כל ה„חיבורים והפירושים הנמצאים מימות רבנו הקדוש ועד עכשיו“. וכך הוא כותב לר' פנחס הדיין⁴⁰: „אבל לפסוק הלכות בכל התלמוד ובכל דיני התורה לא קדמני אדם אחר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושים“.

לכן חיבר רבנו את חיבורו כדוגמת ספר המשנה, הלך לגמרי בעקבות רבנו הקדוש, ולכן בחר גם בדרך המשנה וגם בלשונה, כדי שתהא מובנת בנקל לכל ישראל⁴¹. וכך תיאר הרמב"ם את אופי חיבורו:

„דע אלופי ומיודעי שכל מי שכתב ספר בין בדברי תורה בין בדברי שאר החכמות... אחד משני דרכים הוא אוהז: או דרך חיבור או דרך פירוש. ודרך החיבור להזכיר הדברים הנכונים בלבד בלא קושיא ובלא פירוק ובלא שום ראייה בעולם, כמו שעשה רבנו הקדוש בחיבור המשנה. ודרך הפירוש להזכיר הדברים הנכונים ודברים אחרים סותרים אותם והקושיות על כל דבר,

37. וכך פירש בשירי קרבן לירושלמי שם: „...שאנו אין לנו אלא כ"ד ספרי קודש וחלילה לחבר אליהם אפי' פסוק אחד חוץ מהם ולכך אין חלק לעוה"ב שיש בזה בזיון לכתבי הקודש...“ ור' מ"ש פרופ' ש. ליברמן ביוזנות בארץ ישראל עמ' 230-231, ור"ר מרגליות ביסוד המשנה ועריכתה פרק א.

ור' ילקוט שמעוני לדברים רמז תתנ"ה: „סך הכל [פסוקי כתבי הקודש]... לבד מספרים החיצוניים“. ור' בירושלמי (וילנא תרפ"ב) „מילואים לשערי חומת ירושלים“, כרך א, רשימה של 20 (!) ספרים שזכרו בכתבי הקודש כספרים קיימים, ואבדו. 38. „כל משנה שלא נכנסה לחבורה אין סומכין עליה“ ירושלמי עירובין פ"א הלכה ו. „כל מתניתא דלא מיתניא בי ר' חייא ור' אושעיא משבשתא היא“ חולין קמא, א. ור' גמ' יב"ט ע"ג א.

39. במדבר רבה סוף פרשתא י"ח: ששים המה מלכות ס' מסכיות... ועלמות אין מספר משנה החיצונית וכו', ור' תוס' ברכות יח, א ד"ה למחר: „דאנו סומכין על מס' שמחות וכו' ואעפ"י שהגמרא שלנו חולק עליו יש דברים שאנו מניחין הגמרא שלנו ואנן עושים כספרים החיצוניים“. וכן בשם הגדולים אות י' נג' (ת"א תש"ד) הביא ביטוי זה מן הרמב"ן, וכן ב"ח יו"ד ס' רעה שהביא ביטוי זה בשם הרא"ש. ור' עוד במבוא למס' שמחות מהדורת היגער (ניי תרצ"א).

39. ר' את ביטוייו של המאירי (מובא בהע' 20): „חיבור כולל ושלם עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע“ וזה ביטוי על ספר חתומ, וכך מתבטא הרמב"ם על התלמוד בהק' לפי המשנה זרעים.

40. קתר"מ סי' ק"מ.

והפירוק והראיה שזה הדבר אמת וזה שקר, ושוה ראוי וזה אינו ראוי. וזה דרך התלמוד, שהתלמוד פירש המשנה, ואני לא עשיתי פירוש אלא חיבור דרך המשנה"⁴².

מעשה ברור מדוע לא ציין הרמב"ם בחיבורו זה את המקורות של ההלכות שבו, שכן ספר זה דרך חיבור לו, דהיינו אין הוא פירוש לספר אחר, אין הוא גם אוסף של הלכות ודעות בתבנית אנציקלופדיסטית⁴³, אלא חיבור עומד בזכות עצמו, דוגמת ספר המשנה. חיבור שיעודו — סוף תוראה ותתימת ספרי הפוסק בהלכה. סמוך הוא רק אל התורה שבכתב. בחיבור מסוג זה אין מקום לציוני מקורות ודעות שונות; כאן די בהודעה כללית בהקדמה על סדר קבלת התורה, ועל הקבלה של אלפים ורבבות אלפים מפי אלפים ורבבות, עד משה רבנו ע"ה⁴⁴. מאליז מובן שבחיבור זה יש לכלול את כל ההלכות שבתורה, כולל אלו שאינן נהוגות בזמן הזה, וגם את כל הדעות האמיתיות והמדויקות. כאן חייבת להנתן כל התורה שבעל פה. לאחר שכתב הרמב"ם את חיבורו, והחיבור מתחיל להתפרסם ולהתפשט בישראל, מבחין מיד הרמב"ם, כי הנה שאיפתו עומדת להתממש והוא מדגיש:

„וחברנו כבר הגיע לאלה האדונים בבבל, ושמענו שבהם פוסקים רובי ישיבות"⁴⁵.

„כל שכן שהגיעו אלי אגרות (מ)חכמי צרפת ואחרים בשמותם, שהם מתפעלים מהמפעל ומבקשים (לקבל) את ההמשך, וכבר נפוץ (החיבור) עד לקצות הארץ הנושבת"⁴⁶.

41. הקדמה לס' המצות.

42. קתר"מ שם. מעניין להביא כאן את פירושו של מחבר אגרות סנגוריה על הרמב"ם שנוכרה למעלה, לדברים אלה. הוא אומר: „ובאמרו ז"ל: ואני לא עשיתי פירוש אלא חיבור, שם קץ לבלבול המבלבל ולקנטור המקנטר ואומר, שהחיבור פירוש הוא לתלמוד. לא כן, הוא מאמר מועט לאומרו ולמקבלו. מפני שלא יפנה אדם אל פירוש ללמוד ממנו ויניח את הדבר המפורש, אלא ילמד את המקור ואחר כך יפרש. זאת כוונתו, אם גם לא דיבר בפירוש על הענין הדק הזה!"

43. אין צורך להאריך בבטול דעת שטרנוביץ ב"מקלט" כרך ה' עמ' שסג. שכתב שמטרת הרמב"ם בספרו היתה לימודית ולא מעשית, ונתחנן לחבר מעין אנציקלופדיה תלמודית (!) הקורא דבריו יראה, שלא ראה אלא מהרהורי לבו. אגב הוא מחלק שם בין סוגי ספרים, לימודיים והלכתיים, המשנה והשו"ע הם ספרים הלכתיים, טור, רבנו ירוחם ולבוש הם ספרים לימודיים, אם כן כיצד יתכן שספרו של הרמב"ם שנכתב בדרך המשנה לפי עדות מחברו, הוא ספר לימודי, בשעה שהמשנה היא ספר הלכתי? ! כיוצא בזה כתב שם שהרמב"ם מעט מאד בספרו ב"יראה לי", ונער יספרם! וכבר מנה ר"ל מימון (במבוא למהדורת הרמב"ם צילום רומי קודם ר"מ) למעלה מ-100 פעם שכתב הרמב"ם „יראה לי"! וראה ספרו של ר' אליהו דוד רבינוביץ —האדר"ת, תשובה מיראה", והוא ביאור לכל המקומות שכתב הרמב"ם „יראה לי" (נוספת למהדורת הרמב"ם „עמ"ח", ג"י תש"ז שוליונגר).

44. קתר"מ סי' קמ"ב. כן היתה בזה כוונה נוספת, כנגד הקראים שהוא קורא להם: מינים, — שלא יאמרו: על דברי יחידים אתם סומכים!

45. תשו' הרמב"ם סי' ס"ט עמ' 69.

46. אגרות הרמב"ם אגרת ו' פסקה ג.

„שכבר פשט באי סקיליא כמו שפשט במזרח ובמערב ובתימן“⁴⁷.

„וכאשר התפרסם חבורנו בארצות והתפשט בקצות“⁴⁸.

הוא האמין כי אכן ספר זה תופס את מקומו המיועד, כי לפי דעת הרמב"ם, אין חתימת תקופה, פעולה הנעשית על ידי סמכות חותמת דוקא, כמו שכתב אודות חתימת התלמוד: „ובימיהם נחתם התלמוד“. הואיל והתקופה מתאימה, הספר הולם את יעודו, והוא מתקבל בכל ישראל, הרי נחתמה תקופה. מעתה, אחר שנתברר כי הרמב"ם ראה את תקופתו כזקוקה לספר כזה, והוא ראה את חיבורו מתאים לתפקיד זה, וספרו גם נפוץ והולך⁴⁹ ומתקבל בעין יפה אצל האומה וחכמיה, הרי שלדעתו, זה הוא הספר אשר יהווה חתימת תקופת הגאונות.

ג.

כנגד שאיפה וכוונה זו, עמדו רבים מהחכמים שבדורו ובדורות שאחרי כן, ועצרו את התהליך הזה. הם הצליחו להוריד את ספר „משנה תורה“ ממעלתו זו — להיות ספר בלעדי, המהווה סוף הוראה — והציבוהו רק כאחד משאר ספרי גדולי הראשונים והפוסקים, וחשבוהו לדעה אחת בין פוסקי הדורות. במיוחד גרם לכך הראב"ד, על ידי השגותיו, שהשיג על ספרו של הרמב"ם, בחזק ובלשון תוקפת⁵⁰. דבר זה כשלעצמו טעון ביאור, בשל מה יצא להשיג בקצף ובאף, הרי הוא עצמו מכיר בערך הספר, משבחיו ואומר:

„וחיי ראשי לולא כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא, הייתי מאסף עלין, אסיפת עם וזקני וחכמיו. כי שנה עלינו הלשונות והמליצות לסבב פני השמועות לפנים אחרים וענינים שונים“⁵¹.

47. אגרת לחכמי מרשיליא. קתר"מ ח"ב דף כד, ב.

48. מאמר תחית המתים קתר"מ ח"ב דף 8.

49. כדאי להביא כאן עדויות שונות, על מידת התפשטות ספרי הרמב"ם, והתקבלותם בישראל. ר' מנחם ב"ר זרח (המאה הי"ד) כותב בספרו „צדה לדרך וזוהדן לאורחא" ד' ט"ו ע"ב: „והתפשטו ספריו בכל נפוצות הגולה“. ר' אברהם זכות (המאה ה"ט) בס' היוחסין (ירושלים תשי"ד) מאמר ה עמ' צ"ב, כותב: „ומשיצאו חיבוריו אלה [פי' המשנה ומשנה תורה] ונתפשטו בכל גלויות ישראל — הסכימו כל ישראל לנהוג בהם ולעשות על פיהם ככל דיני התורה ותקנות וגזרות והמנהגות שגזרו והתקינו חכמי ישראל שהיו בכל דור ודור“. בס' שלשלת הקבלה לר' גדליהו ן' יחיא (ירושלים תשכ"ב) עמ' צו' כתב: „וראיתי באגרת חמודות שחיבר רבי אליהו חיים אומר בהקדמתו מעיד אני שראיתי כתב כמהר"ר עובדיה האומר שבאו בימיו בירושלים יהודי שהיו באים ממקצוע ורומית מזרחית על ים אוקיינוס [= עדן] וכתב זה הוא הוא מכתב ר' עובדיה מברטנורא המובא להלן הערה 163] ואמרו: שאין להם פסק אחר זולתי ספ' היד של הרמב"ם. וגם אני הצעיר קבלתי מוקני הורר שבטלניקו ואומרים שיש קבלה ביום שזה החבור נתפשט מעבר לחלה וגזר גזון אל י' שבטים (ז)“. וראה עוד בחומר הרב המובא במאמרי החשוב של ר' יצחק זאב כהנא „הפולמוס לקביעת ההלכה כרמב"ם" במסגרת כרכים לו, לו לח. ר' גם רשימת הפוסקים שקבעו שיש לפסוק כרמב"ם, באנציקלופדיה תלמודית כרך ט' ערך הלכה עמ' שלה' הערה 366.

50. עד אשר אם פעם אחת השיג בנחת, מעיר הכ"מ: „וראה אני שאין הראב"ד משיג [= כאן] בכח כמנהגו“. הלכות תפילה פ"ז ה"ח.

51. הלכות כלאים פ"ו ה"ב.

לא נוכל להבין את הסיבה שהניעה את הראב"ד לחבר את השגותיו בצורה זו, אלא אם נאמר שהתכוון לבטל את סמכותו של החיבור הזה. כל ההסברים האחרים שניתנו לבעיה זו אינם יכולים להתקבל.⁵²

השקפה מתאימה למה שהעלינו, בטעם סגנון וצורת השגותיו של הראב"ד ז"ל, יש למצוא בספר „משנת חכמים" למהר"ם חאגיז (וואנובעק תצ"ג), המעלה השלישית ערך עריכת שפתים אות פו—סח, וכך נאמר שם:

„ומה מאד היה קשה בעיני, איך הראב"ד ז"ל חסידא קדישא שבדור, היה גדול בתורה וביראה, כמו שמעידים עליו, שבומנו של הרמב"ם היה — כשהשיג עליו — זקן ומופלג בתורה ובחסידות. ובכדי בזיון וקצף סתר את קצת מדבריו והשיג עליו, מאחר שהיה אפשר לו להשיגו באהבה ואחורה, וראה ערך מעלתו, דהרי על רובו ככולו קיים דבריו הואיל ולא סתר אותם. וכמו שכתבו בעלי הכללים⁵³ דבכל מקום שאינו חולק, הראב"ד ז"ל, על הרמב"ם ז"ל, הרי זה דעתו של הרמב"ם ז"ל נחשב לשתי דעות. ובדואי עיניו ראו מה שכתב הרמב"ם ז"ל בסוף פ"י למשנה⁵⁴, אשר בפה מלא כה אמר: שמי שירצה לתפשו ולהשיגו בחיבורו אין ראוי לגנותו בחפישתו, אבל הוא מושכר מן השמים על זה. ואהוב הוא אצלו לפי שהיא מלאכת שמים עכ"ד ז"ל. א"כ מה חרי האף הגדול שהראה בהשגותיו? ... ועוד נתייבשה דעתי במה ישמעתי מפי מרן זקני ז"ל [=מהר"ם גאלאנטי⁵⁵ — הרב המגן, שפא—תמט] שהיה אומר בשם א"א ז"ל [?] אדוני אבי = ר' יעקב חאגיז, או אדוני אביו = ר' יהונתן בן הרב המוסמך מהר"ם גאלאנטי הוקן]⁵⁶ התנצלות נכון ואמיתי ע"ד שאמרו בפ' הוראה⁵⁷ בענין חנניא בן אחי ר' יהושע שביו אותו הת"ח ששלחו אחריו והיו אומרים להיפך מדבריו כי היכי דלא ליגררו עלמא אבתריה, א"כ דהכא גמי ודאי כיון שראה הראב"ד בחסידותו ובחכמתו החיבור הגדול הזה שהוא נפלא מאד, וטוב למאכל הת"ח בעלי ההוראה, אבל הוא סתום וחתום כאילו הלכה למשה ניתנה לו מסיני, והאמת הוא כי יש בו מהדברים שחלקו וחולקין עליו גדולים מחכמי ישראל

52. ראה מאמרו של ר"ר מרגליות ב„סיני" כרך לו עמ' שפ"ז ואילך.

53. ראה כנסת הגדולה לר' חיים בינונישתי כללים סוף או"ח סי' לח.

54. ראה עוד בקתר"מ תשרי מט': „ושניאות מי יבין, והשכחה מצויה, וכ"ש הזקנים, ומפני כל אלו הסיבות, ראוי לתפס בדברי, ולבדוק אחרי ואל יאמר הקורא בחיבורי: כי מה האדם שיבא אחר המלך? אלא הרי הרשיתי! ויאמר המלך: יבא! וטובה גדולה עשיתם עמדי אתם החכמים. וכל מי שימצא דבר ויודעני טובה ייחשב".

55. שאצלו גדל ונתחנך ר' משה חגיז בשני ילדותו, לאחר שנתייתם מאביו בהיותו בן שנתיים. ר' תולדות חכמי ירושלים (פרומקין) ח"ב עמ' 125. ולא כמו שהחליט משום מה ש. אסף בקובץ הר"מ במזיל (ירושלים תרצ"ה) ח"ב עמ' רע"ו, כי איז כאן הוא ר' שמואל (?) אבי אביו ר' יעקב.

56. מסתבר כי הוא אדוני אבי משום שבספר זה, משנת חכמים הוא מביא דברים שונים שאמר לו זקנו מהר"ם גאלאנטי, מאביו ר' יעקב. ר' מקורות לתולדות החינוך בישראל, ח"ד עמ' סב. ורח"מ באור החיים עמ' 542 מס' 1122 הביא דברים אלו שבפנים, ממהר"ם חגיז בשם אביו ר' יעקב.

57. כרכות סג, א.

בכוונת השמועות. ולכן חשש שלא יגררו אחריו הדורות הבאים וייראו מגשת אליו לחלוק, בחשבם שכך עלתה הסכמת חכמי ישראל כולם לדון כדבריו, ככל אשר זמם ועשה בידיעתו, ובכך לא יסורו ולא יטו מדבריו ימין ושמאל. לכן להרים המכשול מדרך חכמי ישראל הבאים אחריו, סמך ידיו עליו ועטרו בעטרת תפארת הסמיכה וקיום רוב הדברים אשר עלו בהסכמה... ולכן התיר את לשונו והוכיח בדברים קשים, כדי שידעו שלא צדק בכל דבריו, וכל איש חיל במלחמתה של תורה אשר בעיניו יבין ובאזניו ישמע פסק דינו יחקור עליו, ואם ימצא כי לא כן עלתה הסכמת רבים מחכמי ישראל הגדולים הרשות נתונה לחלוק עליו...".

לא יחיד היה הראב"ד בהתנגדות להתקבלות ספר „משנה תורה“ כספר פסק בלעדי — מוסכם מהכל. כן מעיד הרב חיד"א⁵⁸ שראה בכ"י השגות מהרמ"ך למאות ואלפים. כך גם התנגדו להתקבלות הספר בצורה זו — הרא"ש, כפי שראינו למעלה, הריב"ש המסכים עם הרא"ש⁵⁹, ור' משה מקוצי בעל הסמ"ג⁶⁰, המבקר את ספרו של הרמב"ם. כמו כן מספר רבי יוסף קארו בהקדמה לספר השולחן ערוך, על תכניו לסמוך את חיבורו „בית יוסף“ אל הרמב"ם, להיותו הפוסק היותר מפורסם בעולם. אלא שחזר בו „מפני שאינו מביא אלא סברא אחת והייתי צריך להרחיב ולכתוב סברות שאר הפוסקים וטעמם, לכן הסכמתי לסמכו לספר ארבעה טורים שחיבר הרב רבינו יעקב בר הרא"ש ז"ל, כי הוא כולל רוב דעות הפוסקים“. סוף דבר, מחשבתו של הרמב"ם לא נתקיימה, שביקש לחבר ספר חותם ומסכם, ולא נתקבל בהתאם למטרת מחברו. עם כל גדולתו וחשיבותו כי רבו, לא נסתפקו ישראל בספרו בלבד, וכמו שכותב הרב המאירי⁶¹: „לא ראו חכמי הדורות לעזוב ספרי התלמוד בשום פנים“.

אמנם, מבחינה מסוימת, אפשר לומר כי אצל חוגים שונים, גרם ספר זה לתפוס מקום מרכזי מאד, אפילו עד כדי לדחות את התלמוד והעסק בו. עובדה מעניינת היא, כי מספרו של הרמב"ם נשתמרו עד ימינו אלה, קרוב ל-700 כתבי יד. (לס' המדע בלבד כ-100 (!) כ"י)⁶². לעומת זאת אין לנו מן התלמוד אלא כתב יד אחד „שלם על כל הש"ס“. ב„גמרא שלמה“ שהדפיס ר' ברוך נאה (ירושלים תש"כ) עם חילופי נוסחאות מכ"י, למסכת פסחים, שהימנה מצויים כתבי יד רבים לעומת מסכתות אחרות, גם יש בסך הכל 10 כ"י (מהם רק 4 על כל המסכת כצורתה אצלנו).⁶³ עובדה זו מלמדת באופן ברור כי אכן התפשט ונפוץ ספרו של הרמב"ם, והשתמשו בו, יותר מאשר בתלמוד.

58. שם הגדולים (חי' 1864) אית מ מס. 137.

59. שו"ת ריב"ש סי' מ"ד.

60. הקדמה לסמ"ג.

61. למעלה הערה 20.

62. על פי רשימת כתבי היד של הרמב"ם, מאת פרופ' ש. ד. לינגר וד"ר נ. אלוני (בכתי"י,

ותודה על הרשות לעיין בה). למען הדיוק יש להעיר כי בין סכום זה כלולים גם קטעים.

63. אמנם אפשר להסביר תופעה זו, בעובדה שהתלמוד נשרף פעמים רבות, והיה קיים איסור חמור על החזקתו. אבל כבר שאל הרנ"י רבינוביץ במאמר על הדפסת התלמוד עמ' ח: „הנה במדינת פולין ואשכנז לא שמענו שהיתה שם גזירה כוללת בשריפת התלמוד, ואף

עם כל זה, העם כולו, וגדולי הדורות בפרט, לא וויתרו על הספרים האחרים מלבד „משנה תורה“. ולא עוד אלא אפילו שמו של הספר שניתן לו מידי מחברו: „משנה תורה“, בכוונה לרמוז כי ספר זה נועד להיות משנה לתורת משה — לא נתקבל בפי העם, שלא רצה לראותו כשווה לספר המשנה של רבנו הקדוש. והכל קוראים לו בשם: רמב"ם, ולעתים גם הירח חזקה, שם כבוד המרמוז ל"ד ספרים שבספר, ומרמוז גם לפסוק: „ולכל הירח חזקה אשר עשה משה לעיני כל ישראל“⁶⁴.

על פי כן לא נמצא שם תלמוד או מסכתות כתבי יד. וכן בארצות המזרח, אשר היתה להם חירות הדת השלימה לרון ולהורות על פי התלמוד ולקבוע בו ישיבות, לא נודע שם תלמוד כתב יד. וכבר שלחו מברייטש מוזאום אנשים חכמים לכל ארצות המזרח, לקנות שם כתבי יד, ולא עלה בידם למצוא מן הנמרא כלום. הוא מנסה שם להסביר זאת, בעדיפות הגדולה שיש לספרי דפוס על כתבי יד, שמשום כך נאכזבו הכ"י מן העולם. והנה מלבד שקשה לשער שלא נמצאו רבנים וחכמים שידעו להעריך חשיבות נוסתאות כתבי יד, ובמיוחד עתיקים, ואשר להם היה ענין בשמירתם והחזקתם; יש גם להמשיך בשאלה נוספת שהוא שואל שם: ופלא הוא מדוע לא הדפיסו את התלמוד או מסכתות ממנו בערי ארצות המזרח, בקושטאניא ובשאלוניקי. וכבר בשנת רס"ט הדפיסו בקושטא הרי"ף וכל המפרשים, והרמב"ם וכל המפרשים, ועד שנת ר"ס הדפיסו ספרים הרבה מרובי הכמות, כמו כל המדרשים, ספרא ומכילתא... ולמה לא הדפיסו מן התלמוד אף עלה אחד? ושוב נדחק גם בזה. ראה שם. אבל נדמה שרשאים אני להגיד כי אולי העיסוק פחת על חשבון העיסוק ברמב"ם ורי"ף, (ואולי גם גרם לה היוקר הגדול של ספרי תלמוד, לעומת ספרי רמב"ם ורי"ף), ולכן אין מצויים כיום כת"י, ולכן לא הודרו להדפיסו.

הד לכך שנתמטע העסק בתלמוד, אנו שומעים מדברי ר' מנחם בר' רוח (המאה הי"ד) בס' צדה לדרך ויחדן לאורחא (ורשה תר"מ, צילום) עמ' 6 בהקדמה כשהוא מזכיר את פי' רבנו לתלמוד הוא אומר: „וכן חיבר פירושים לגמ' בלשון ערב ולא נתפשטו ממעוט עסק הבאים אחריו בבבלי“. כן הוא אומר: „ואחריהם כמה חכמים בקיאים וגדולים בגמ' בצרפת ואשכנז אין מספר ובסבתם של רבינו שלמה וניניו למדו גמ' ולומדים בכל המקומות ששמענו ויודעים שלומדים הבבלי“. ובדבריו על הרא"ש הוא אומר: „העמיד תלמידים הרבה ועל ידו נחזיק לומדי הבבלי“. וביותר שם במאמר ראשון כלל רביעי פרק כא: „ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמטעו שם מקום לתלמידי הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ז"ל שבא מאשכנז ולמד ולימד והעמיד תלמידים הרבה“. כדבר הזה היה בחימן ראה מה שכתב ר' עובדיה מברסנורא באגרתו לאחיו משנת רמ"ט (אגרות א"י, יערי, עמ' 138): „ובימים האלה באו הנה יהודים מארץ עדן וכו' וספרו היהודים ההם, שבמדינה ההיא היום קהלות גדולות ורבות מישראל ומלך ממלכת הישמעאלים מושל עליהם כשר וכו' ואנשיה נוסים אל השחרות מעט, אין להם ספרי תלמוד, כי אם רב אלפס עם פירושים עליו, וכולם מגדולם ועד קטנם בקיאים ברמב"ם כי אינם עוסקים אלא בו“ (ראה לעומת זה ר"י קאפח ב„סיני“ (תשי"א) שנה יד חוברת א—ב). ור' עדותו של ש. מורג בס' ילון (ירושלים תשכ"ג) עמ' 162 הע' 2: „לכתבי יד של התלמוד הבבלי לא נודקו בני תימן בדורות האחרונים, וחכמי תימן שמהם למדתי לא ידעו על מציאותם של כתבי יד של התלמוד בתימן (להוציא עלים בודדים שהיו פזורים פה ושם בספריהותיהם של בתי כנסיות)“.

לענין שחשדו ברבנו כי התכוון לדחוק את התלמוד מפני חבורו (למעלה עמ' 42 ואילך), יש לציין לחיבור כ"י אוקספורד רשימת נויבוירא 1664 (צילום במכון לתצלומי כת"י בספריה הלאומית מס' 17405), פרק י"ז כ"ח זג' (ר' „תרביץ“ כח (תשי"ט) עמ' 29 ואילך, שם הוכח פרופ' שלום, כי הוא חיבורו של ר' יוסף אשכנזי, ועיין שם עמ' 83 הערה 51).

⁶⁴ גורל דומה היה לספרים הבאים: „תורת משה“ שם ספרו של ר' משה אלישיב עה"ת, בפי מחברו, ואילו העם קורא לו „אלישיב“. „שני לוחות הברית“ לר' ישעיה הלוי הורוויץ,

הנקרא בפי העם רק בר"ת "שליה". ספר "עשרת הדיברות" של ר' יצחק בר' אבא מארי, שנשתנה לשם "עיסורי". בית הבחירה שם שניתן לו ע"י מחברו ר' מנחם בר' שלמה, ושמו היום "המאירי". כיוצא בו "תולדות אדם וחווה" לרבנו ירוחם, הסך ל"רבנו ירוחם". לפי כתבים נבחרים לר"א ברלינר, בהערות א.מ. הברמן עמ' 206.

נספח א

(להערה 20)

כדומה לזה בצחצח ר' יוסף ק' כספי (נכתבה בשנת צ"ב לאלף הששי, צחצחות גאוני ישראל" ח"א פילדלפיה תרפ"ז, עמ' 127—161): "רואה אני כי כוונת המתעסקים מכם בגמרא וחיידושים ושיטות, היא רק לדעת ראיות על המצוות המעשיות, כי לא יספיק לכם הקבלה מספר "משנה תורה" שחיבר רבנו משה, ואעפ"י שאמר הוא ז"ל: ואינו צריך לספר אחר ביניהם".

לאור זאת יש לראות את ההבדלים בשיטות הלימוד השונות, ומכאן הבדלי שיטות הלימוד של חכמי צרפת ואשכנז, לעומת חכמי ארצות המזרח. אצל לומדי צרפת ואשכנז וכדומה היתה שיטת לימוד כמתוארת בדברי המאירי הנ"ל (ר' שם). ואילו לומדי הספרדים היו מרבים ללמוד במגמת פסק, ומשום כך הרבו לעסוק בספרי הפוסקים כגון ר"ף ורמב"ם ודומיהם.

ור' ב.המבכש" לר' שם טוב מפלקריה (נתחבר בשנת ה"א כ"ד) עמ' כ"ב: בתחילה יתעסק בתורה שבכתב ואח"כ בתורה שבעל פה שהוא פירוש, ודי לאדם בזמן הזה בקראו הלכות רב אלפס ז"ל ויקרא עמהם ספרי רבינו משה ז"ל שהם נקראים "משנה תורה", כי הם דברים נכוחים, גם פירוש המשניות ספר מועיל מאד, והרובה לעמוד על הפסד די בדבריו. ואם יפנה טוב הוא שישנה במשניות [בנוסף לרמב"ם!] ובגמרא שהיא פירושם, כדי לייגע המחשבה ולחדד אותה כי זה הכרחי בלימוד "מצוטט עפ"י ספרו של פרופ' ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל" ח"ב עמ' מ"ז).

וכן ב"יאר נתיב" לר' יהודה ב"ר שמואל ק' עבאס (נתחבר סמוך לה"א י'): "וישים לפניו תמיד החיבורים המוצאים מהתלמוד ובפרט ייחד לו מאותן החיבורים חיבור משנה תורה... והוא מבחר החיבורים הנעשים על התלמוד מימות התנאים (!) הוא זמן רבנו הקדוש, עד היום ועד בכלל" (גם זה עפ"י הספר הנ"ל עמ' ל'). ובצורה חריפה מבלטות התפיסות השונות בשיטות הלימוד, בתקופה מאוחרת יותר, באגרת ר' אברהם מראקין לר' יעקב הכהן פפירש (ב"רמח"ל ובני דורו" לד"ר ש. גינצבורג, אגרת ק"ג): "ופעם אחת בהיותי משבח לפניו [= ר' ישעיהו באסאן רבו של הרמח"ל] סדר הלימוד של בחורי אשכנז שלומדים בתחילת הזמן גמפ"ת [= גמרא פירוש תוספות] בפלפול וחריפות ובמשך הזמן לומדים בכל יום שיעור ש"ס ב' דפים לבקיות בבקר, ובן הערבים פוסקים ראשונים ואחרונים, עד שנמצא ביניהם בני שיתסר ושיבסר היודעים איוה מסכתות ממש בע"פ — ולעג עלי ואמר: שבדורותינו לימוד הש"ס הוא ללא תועלת, כי כבר הפוסקים סידרו לנו הדינים והמשפטים בשולחן הערוך, ושם נמצא כל הצריך בלי איבוד זמן ללימוד הש"ס, אשר הוא כספר החתום מלא קושיות והחיות".

נספח ב

(להערה 28)

גם כל המעיין בתשובותיו יזכה בכך. נצטט כאן רק מהתשובה הידועה, שנשלחה לר' שמואל בן עלי ראש ישיבת גאון יעקב בבגדד, בענין ההליכה בנהרות בשבת. (תשו' הרמב"ם פריימן ס" סט ועמ' 364 = מהדורת בלאו ירושלים תש"ך, תשו' ש"י עמ' 576): "וישראל באים בה חכמים ותלמידיהם לפני כל הגאונים שיש שם ומה שאני זוכר מהם,

הם: רבנו חנוך ורבנו משה בנו [ר' הערת ר"ש אברמסון שם (בלאו) ח"ג עמ' 176] ורבנו יצחק בן גאית, ורבנו יצחק בן ברוך, ורבנו יצחק בעל ההלכות, ורבנו יוסף תלמידו ז"ל, ומעולם לא נשמע מהם איסור. וכן כל אנשי מצרים והם אינו אצלנו ראייה. ואמנם אמרו זה לזה הגאון ש"צ [= שמרו צורן] בשביל אמרו שיש אצלם גאונים אסרו זה, והודענו לו שיש גאונים אחרים אצלנו אירעו להם הלכה למעשה בהתרו. אלא אם הגאונים שלנו בשביל שאין ארצותם בבל אין ראוי להשגיח לדבריהם, לפי שהמקום גורם אפשר ו'. ור' ב"ש האלה" לרמ"ם כשר עמ' 9 הע' 1. וכן כתב הגי' ב"סיני" כרך יח (תשי"ו) עמ' רס"ט. ור' אגרות הרמב"ם עמ' 58 הע' בנעס שו' 4. אגב מה שכתב שם בנעס שו' 6 על דברי הרמב"ם: "ואחרים שאני חושש להזכירם", שהכונה לרי"ף, ר' לעומת זאת מ"ש טרופ' ש. ליברמן בהלכות ירושלמי עמ' י"ג הע' 103, שהכונה לרי"ף גיאת והוכיח זאת מתשו' הרמב"ם (פריימן) ס"י קלו, צד 131. שם כתב הרמב"ם שתחילה היתה דעתו כרי"ף ואחר שהיטיב לראות ולדקדק בחיבורו הגדול חזר לפרש בדרך אחרת).

את יחסו של הרמב"ם עצמו לתוארים השונים: גאון, ראש ישיבת גאון יעקב, וכדומה אפשר לראות מהדברים הבאים: "ואל תטעה בכל הענינים אלו שכללי באמרי זה אלו השמות הידועים בא"י ובארץ המערב שקורין קצת בני אדם ראש ישיבה ואחרים אב ב"ד ועושים חלוק בין ישיבת גאון יעקב ובין ראש ישיבה של גולה, וכתבין לבני אדם שלא ראו אותו בראש ישיבה או זולתן מן השמות לפי שאלו הדברים פסומי שמא בעלמא והולכין אחר הכינויין והיחוסים, וכבר ראיתי בא"י אנשים נקראים כהנים ובמקומות אחרים יש מי שנקרא ראש ישיבה ואפי' בר בי רב דחי יומא ליתא..." (פירוש המשנה, בכורות פ"ד).

יש שהשתמשו בתואר "גאון" על הרמב"ם. זאת יש לראות בביטוי ידוע שנאמר על הרמב"ם, ורבים משתמשים בו לאחרונה, על רב האי גאון. ר' ידעיה הפניני הבדרשי (חי ה"א ל — ק בערך) כתב בסוף ספרו "בחינת עולם", פסוק כא: "סוף דבר תשמאל לבי או תימין / תאמין בכל מה שהאמין בו / אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות / הרב המורה הגדול רבי משה בן הרב הגדול רבי מימון זצ"ל / אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחרי חתימת התלמוד". בנוסח הזה, בכל הדפוסים הקדומים של ספר זה. אמנם בדפוס ראשון (מנטובה רלו—רמ) יש נוסח שונה במקצת: "סוף דבר תשמאל (!) לבבי או תאמין (!) תאמין בכל מה שהאמין בו אחרון הקדמונים בזמן ראשם בחשיבות המורה הגדול רבי משה ע"ה אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחר חתימת התלמוד...", אבל מלבד שהתוכן אחר, הרי יש כבר בכתיב יד קדומים (מן המאה ה"ד, = ה"א ס' — קס', נימס הספריה העירונית 11:1; וכן קונטנזה 160:3 ועוד, הצילומים, במכון לתצלומי כ"י עבריים בספריה הלאומית) הנוסח: "גאונים". ואין יסוד למה שמצטטים (ז) א"א הרכבי בערך רב האי גאון שב"אוצר ישראל", רבי'ם ליון ב"סיני" כרך ב (תרצ"ח) עמ' תק"ז, ופרופ' ש. אסף בתקופת הגאונים וספרותה עמ' ק"ל, קצ"ט, ורס"א בהע', מטבע לשונית זו על רב האי גאון. ור' בשם הגדולים ערך גאוני הראשונים, שיש אומרים שתואר גאוני ראשונים הוא על רב האי גאון, ותמה שם הרחידי"א, שהרי הוא אחרון הגאונים, ואמר שם: אלא שאפשר שהוא אחרון בזמן ראשם בחשיבות. ושם זה הוא המקור לביטוי זה על רב האי?

כן ראה רשימתו של עזריאל טראבוטו (נתפרמה ב-JER IV עמ' 210, ע"י ד. קיימפון): "...וכמה גאונים אחרים עמדו אחרי כגון רב סעדיה גאון... רבינו הנגאל וחתנו (כך!) רבינו נתן בעל הערוך... רבינו יצחק פאסי... רבינו קלנימוס איש רומי, רבנו נסים הראשון, רב משה, הר"ר משה מפריאה, כל אלו נקראו גאונים וי"א שגם הרמב"ם נסמך לגאונות... ומן הצרפתים רבינו גרשון מאור הגולה... גם הוא נסמך לגאונות". (צ"ן לזה פוננסקי, גאוני בבל עמ' 105 הערה 5).